

KARADAĞ MÜSLÜMANLARININ TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE GÖÇÜ

Cemile TEKİN*

Öz

Berlin Kongresi'nden (1878) sonra Osmanlı Devleti'nden kopan Rumeli topraklarından başlayan Müslümanların Anadolu'ya zorunlu göçlerinin en önemli sebepleri; savaşlar, katliamlar, saldırılar, yağmalar, baskılar ve zorla özümlemeler, daha doğrusu cana, mala, namusa, dinî veya millî kimliğe tecavüzlerdir. Bahsedilen nedenlerden dolayı göç hareketlerinin yaşandığı yerlerden biri de Karadağ' dır. Eski Yugoslavya Krallığı'nın bir parçası olan Karadağ'dan Anadolu istikametinde ilk Müslüman göç dalgası, "93 Harbi" olarak isimlendirilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıyla meydana gelmiştir. Ardından Balkan Savaşı'yla devam etmiş ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı döneminde yaşanan korkunç Şahoviçi Katliamından sonra ise hızlı ve kitlesel olarak göç gerçekleşmiştir. Karadağ'dan Anadolu'ya göç dalgaları çoğalarak 1960'lara kadar sürmüştür. Özellikle Şahoviçi Katliamından sonra yapılan göçlerde anlaşmalı olarak göç eden göçmenlere konuksever Türk halkı, kendileri bir sürü maddi sıkıntılar çektikleri hâlde tüm imkânlarını seferber etmişlerdir. Karadağ'da büyük problemler içinde yaşayan Müslüman halk, 1925 tarihinde Türkiye'ye göçtüklerinde uyum sorunu ile karşılaşmışlar; bilhassa dil ve gelenek mevzuunda bir süre değişik biçimlerde davranmışlardır. Zamanla uyum sağlayan Karadağ göçmenleri, bugün yerli insanlarından daha güzel imkânlar içinde bulduklarından dolayı rahat bir yaşam sürdürmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Karadağ, Şahoviçi Katliamı, Karadağ Göçmenleri.

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, cemileh@hotmail.com ORCID:0000-0003-2694-3296.

Migration of Montenegrin Muslims to The Republic of Turkey

Abstract

The most important reasons for the compulsory immigration to Anatolia of Muslims, who started from the Rumelian lands that broke from the Ottoman State after the Berlin Congress (1878) are; wars, massacres, attacks, plunder, oppression and forced analysis, or rather, rape to life, property, honor, religious or national identity. For the reasons mentioned, one of the places where migration movements take place is Montenegro.

The first wave of Muslim migration in the direction of Anatolia from Montenegro, which is part of the former Yugoslav Kingdom, occurred in the Ottoman-Russian war of 1877-1878, called the "93 War". And then, it continued with the Balkan War, and after the terrible Shahovic massacre that occurred after the First World War during the Serbian-Croatian-Slovenian Kingdom, there was rapid and mass migration.

The waves of migration from Montenegro to Anatolia increased and continued until the 1960s. Particularly in the immigration after the Shahovic massacre, the Turkish people welcomed to the immigrants who migrated in agreement have mobilized all their possibilities even though they suffered a lot of economical problems. Muslim people living in major problems in Montenegro, have been faced with compliance issues when they migrated to Turkey in 1925; especially in language and tradition they have acted in different ways. Adapting to time, Montenegrin immigrants are living a comfortable life as they are also available for better opportunities than indigenous people.

Keywords: Montenegro, Şahoviç Massacre, Montenegro immigrant.

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski ve hemen her dönemde toplumların nüfusunda, kültüründe, ekonomisinde, politikasında etkili olan göç, bir ülkeden diğer bir ülkeye veya bir bölgeden öbür bir bölgeye doğru hız, biçim ve nitelik değiştirerek oluşabilmekte; bu çok yönlülüğü sebebiyle değişik bilim dalları tarafından tetkik edilmektedir.

Türkiye'de, muhacir denilince, düşmandan kaçıp Türk hâkimiyetindeki topraklara sığınan "*kahır-zede*" Müslümanlar akla gelmektedir. Bunlar, genellikle ya malını mülkünü terk ederek savaş alanından ve düşman mezaliminden kaçanlar veya savaş sonrası düşman işgali altında kalan topraklarda kalıp yabancı devletin baskılarına sabredemeyerek Anadolu'ya iltica edenlerdir (İpek, 1999, s. 218).

Balkan Müslümanlarının Anadolu'ya göçleri zaman bakımından Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve çöküşüyle örtüşmektedir. Kaybedilen topraklardan "*tahliye*" edilen göçmenleri hareketlendiren motivasyonlar, daha çok dinî, siyasal, ekonomik ve varoluşsal idi. Türkiye'ye geniş çaplı göç, Balkanlardan (Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya) söz konusu olmuş; bu süreçte Balkan devletleri öteki olarak gördükleri vatandaşlarını tasfiye etme yönüne gitmiş; böylece topraklarını "*sadık olmayan*" Arnavut, Türk, Boşnak ve Karadağlı Müslümanlardan kurtarıp bunların yerlerine kendilerine yakın gördükleri başka unsurları yerleştirmişlerdir. Türkiye ise Balkanlardaki "*uygun unsurları*" daha önce Mübadele ile göç eden Rum ve diğer ülkeyi terk eden azınlıkların yerlerine iskân ettirmiştir.

Bu makalede Sırp-Hırvat-Sloven (SHS) Krallığı döneminde Türkiye'ye Karadağlı Müslümanlarının göçü incelenecektir. Osmanlı hâkimiyetine 1479'da giren Karadağ, 1878 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Osmanlı idaresi zamanında Merkezî Karadağ olarak tabir edilen Eski Karadağ'da İslamiyet çok fazla yayılmamıştır. Osmanlı döneminde 1878 yılına kadar geçen zaman diliminde Karadağ'daki Müslümanların nüfusuyla ilgili detaylı bilgi bulunmamaktadır (Jezernik, 2006, s. 121-122). 1878'den sonra Karadağ'dan Müslüman göçünün oldukça uzun ve yoğun olan nedenleri karışık ve katmanlı idi. Osmanlı Devleti'nin beş asırlık hâkimiyeti sırasında, İslam'ı kabullenmiş Slav halkının kimlik belirlenmesinde SHS Krallığı'nda din şartının öne çıktığı bilinmektedir. Üç kıtaya yayılmış Osmanlı Devleti'nin çöküşü, sınırların daralmasıyla onun eski topraklarından İslamlaşmış halkın önemli

kısımının göç etmesine sebep olmuştur. Diđer taraftan bu insanlara karşı bağımsızlık kazanan Hristiyan ülkelerin politikası da son derece düşmanlık sergiliyordu. Örneđin bağımsızlığını 1878'de elde eden Sırbistan, “*Türklerden temizleme*” siyaseti çerçevesinde özellikle büyük şehirlerde çoğunluğu sağlayan Müslüman halkı bu topraklardan göçe zorlamıştı (Muřović, 1992, s. 37).

Balkanlarda yapılan bağımsızlık savaşları ve Karadađ'a uluslararası platformda 3 Mart 1878 tarihli tanındığı Berlin Barış Antlaşması kararı uyarınca Nikřić/Nikřić, Podgorica/Podgoritsa, Kolařin/Kolařin, Bar ve ardından Ulcinj/Ultsiny şehrinin dâhil edildiği malumdur. Bu bölgede önemli sayıda Müslümanın yaşadığı bilinmekte ancak onların sayısı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Rovinski'ye göre Karadađ'da 1889 yılında Pljevlje, Berane, Bijelo Polje, Rožaje Plav ve Gusinje hariç 12.493 Müslüman yaşamaktaydı. Bu sırada tüm Balkan devletlerinden dinî olarak en hoşgörölüsünün Karadađ olduğu; Osmanlı-Karadađ Savaşı (1876-1878) ve sonrasında Karadađ prensi I. Nikola Petrović Njegoř (1860-1918), Karadađ Müslümanlarını “*kendi kanından*” görüp asırlarca yaşadıkları topraklarda kalmaya devam etmeleri çağrısında bulunmuştur (Pejović, 1971, s. 55-56). Karadađ'daki Müslümanların büyük çođu yerel halkın özelliklerine sahip idi. Meřhur, “*Juni 1876 Proklamaciija Hercegovackom narodu/Haziran 1876 Hersek Halkına Bildiri*”de “*Muhammed dini Herseklilere*” kısmı da bulunmaktadır. Burada Karadađ Prensi Nikola'nın Müslümanlara karşı tutumu şöyle belirlenmiştir;

“Bařka dinin mensupları olduğunuz halde siz bizim kardeşimizsiniz, damarlarınızda Sırp kanı akmaktadır. Bu yüzden Hristiyan kardeşleriniz gibi sizi de kurtarmaya geldim.” (Petrović, 1989, s. 144).

Her hâlıkârda, o dönemde Müslümanları göç etmekten vazgeçirmeye çalıřan tek Hristiyan hükümdar Prens Nikola idi. Buna rađmen 1877'de Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıř olan Nikřić şehrinde yařayan 410 Müslüman aileden 391'i Bosna'ya göç edip bunlar, 1878'de Avusturya, Macaristan iřgaline karřı meydana gelen “*Hadži Lojina Uzbuna/Hacı Loyo Ayaklanması*”nda” yer almıřlar; tekrar Nikřić'e geri döndükten sonra fazla geçmeden bir kısmı Novi Pazar sancađına öbür kısmı ise deniz yoluyla Türkiye'ye göç etmiřlerdir (Cvijić, 1962, s. 142; Muřović, 1997, s. 112-116).

Karadađ'a dâhil edilmiş Sandzak/Sancak'tan kitlesel göçler 1912'den sonra başlamış; bu, genelde Anadolu'ya olmuştur. Ardından 1913'te Plav ve Gusinje/Gusinye şehrinde meydana gelen kanlı olaylar ve toplu zoraki Hristiyanlaştırma girişiminden dolayı kitlesel göç dalgası yaşanmıştır (Memić, 1989, s. 200-203, 205-219).

Karadađ İçişleri Bakanlığının resmî verilerine göre Karadađ'da Müslümanların yaşadıkları bölgelerden Nisan-Temmuz 1914 tarihleri arasında Bar limanı üzerinde 12.302 Müslüman Anadolu'ya göç etmiştir (Babić, 1984, s. 259).

Karadađ'da yaşayan Müslümanların göçü, Krallığı SHS kurulduktan (1918) sonra da devam etmiştir. En yoğun göç ise 1924 yılının sonunda Sancaklı Yusuf Mehonić tarafından Boşko Boşković'in öldürülmesiyle yaşanmıştır.

1. Biyelo Polye'li Huzeir Ađa Dervović'in SHS Krallık Başbakanı Nikola Paşić ve Mustafa Kemal'le Karadađlı Müslümanlarının Göç Meselesini Görüşmeleri

SHS Krallığı'nda 18 Mart 1923 tarihinde yapılacak genel seçimleri için iktidar partisi Radikalna Stranka/Radikal Parti yoğun bir kampanya sürdürüyordu. Karadađ'a tabi olan Novi Pazar Sancağı toprağında bulunan Biyelo Polye'nin (Akova) en varlıklı kişisi olan Huzeir Ađa'nın dönemin başbakanı Nikola Paşić'e (1891-1926) Sancak Müslümanlarının onun partisine oy vereceklerini garanti etmişti (Restoder, 2011, s. 54). Buna karşılık olarak ondan Sancak'ta soykırım yaşanmasına engel olması istenmiştir. Bunun dışında Huzeir Ađa, Sancak Müslümanlarının bir an evvel Anadolu'ya göç etmeleri konusunu da Paşić'e söylemiştir.

SHS Krallığı Reisululeması Cemaludin Çauşeviç, sürekli Başbakan Paşić ile temasta bulunarak Sancak Müslümanları üzerine hazırlanan katliam planlanan katliamı engellemesini istemişti.

Paşić ise sürekli olarak Biyelo Polye yerel idare yetkilileri ve garnizon komutanlığı ile görüşmeler yaparak gelişmeleri takip ediyordu. Huzeir Ađa'nın Paşić'e verdiği sözde durarak Biyelo Polye müftüsü Mustafa Salihbegović ile birlikte iktidar partisine oy verme kampanyasını başarılı bir şekilde sonuçlandırmıştı.

Huzeir Ađa'nın Başbakan Dervović nezdinde Sancak Müslümanlarını katliamdan kurtarma mücadelesi yetmemiş, İstanbul'a

gidip Biyelo Polye Müslümanlarının Anadolu'ya göç etmeleri konusunda Mustafa Kemal'le 1923'te görüşme yapmıştır. Atatürk, Huzeir Ağa'nın talebine olumlu cevap vererek Anadolu'da bir köy belirlemiş fakat göç bilinmeyen sebeplerden gerçekleşmemiştir. O sırada Huzeir Ağa, Selanik ve Üsküp'te bulunan toprak ve dükkânlarını satıp Biyelo Polye Müslümanlarının kurtuluşu için harcamıştır (Avdić, 1991, s. 144-145).

Yukarıda verilen bilgilere göre Biyelo Polye Müslümanlarının kurtulmasında anahtar rolü SHS Krallık Ordusu Biyelo Polye Granizon Komutanı Binbaşı Uzun Mirko Apostoloviç ile Huzeir Ağa Dervoviç ve müftü Mustafa Salihbegoviç oynamıştır.

Sancak Müslümanları için yukarıdaki iki Müslüman lider dışında bu sırada önemli kabul edilen bir diğer kahraman, Yusuf Mehoniç'tir. Bunun için Yusuf Mehoniç aşağıda kısaca incelenecektir.

2. Şahoviçi Katliamı

SHS Krallığı'nın kuruluşunun ardından Karadağ Müslümanları çok ağır bir baskıya maruz kalmışlar, uzun süre can ve mal emniyetlerini sağlayamamışlardır. Yönetimin ilk yıllarında Müslümanların özel ve kamu varlıklarına birçok kez saldırı olmuştur.

Bu dönem de tıpkı diğer dönemlerde olduğu gibi Karadağ Müslümanlarının hayatı sudan ucuz olduğu bir dönemdi. SHS Krallığı'nın Karadağ Müslümanlarına yönelik katliamlarının en belirginini, 1924 yılının Kasım ayında Biyelo Polye'ye (Akova) bağlı Şahoviçi ve Pavino Polye köylerinde işlenmişti.

1878 Berlin Antlaşması kararlarının uygulanması Balkanlarda farklı yapıli komitacılık hareketlerine yol açmıştır (Şkrijelj- Azemović, 2003, s. 169). Karadađ'da Müslümanların komitacılık hareketi, aynı dönemde kurulan diğer komitacılık hareketleri gibi¹ önce Avusturya-Macaristan ve sonra SHS Krallığı rejimlerine karşı yapılmakta idi (Sait Š. Šabotić, 2003, s. 141-173). Bu hareketin ortaya çıkış sebebi, SHS Krallığı'nın Karadađ'da yaşıyan Müslümanlara karşı sistematik olarak

¹ Örneğin, Karadağ komitacılık hareketi, Karadağ ile Sırbistan birleştirilmesi için mücadele ederken Arnavut komitacılık hareketinin amacı ise tüm Arnavutların bir devlete birleşmesi idi.

řiddet uygulaması idi (Avdić, 1987, s. 145-164). Bu dönemde genelde erkeklerin büyük çođu ormanlar ve dađlara kaçıp Berane, Biyelo Polye, Novi Pazar ve Rojaye illerinde faaliyet gösteriyorlardı. Bunlardan en meşhuru, Müslüman komitacıların başı olarak bilinen Yusuf Mehonić idi (Šabotić, 2003, s. 149).

Karadađ'a bađlı Sancak Müslümanları için büyük tarihî önem taşıyan Yusuf Mehonić'in, Biyelo Polye (Akova) ili, Šahovići ilçesine bađlı Grnçarevo köyünde 1870, 1883 veya 1888 yılında dünyaya geldiđi tahmin edilmektedir. Osmanlı döneminde askerî okulda tahsil görmüş ve seferlere katılmıştır (Škrijelj- Azemović, 2003, s. 161). Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapmış, Sırpçanın yanında Türkçe ve Arnavutça bildiđi için (Avdić, 1987, s. 159). Avusturya-Macaristan döneminde askerî-siyasi alanda oynadıđı rol büyük olmuştur (Crnovršanin, 2007, s. 121). 1913'te komitacılıđa katılmış ve Avusturya-Macaristan yetkilileri 1917'de gözaltına alınarak Šahovići Cezaevi'ne gönderilmiş fakat Mehonić buradan kaçmayı başarmıştır (Čengić, 1999, s. 58).

Karadađ sınırları içinde kalan Sancak bölgesinin Biyelo Polye (Akova) ilçesine bağlı Šahovići ve Pavino Polye köylerinde Kurban Bayramı'na denk gelen 10 Kasım 1924'te 600-700 civarında Karadağlı Müslüman katledilmiştir. Müslümanlardan silahlar daha önce toplanmış olduğu için katliamcılar herhangi bir direnişle karşılaşmamışlardır. Kaçmayı başaramayan Müslümanların korkunç bir şekilde katledilmiş olması dışında, o sıralarda nüfusun %73'ünü Boşnakların oluşturduğu Šahović'te tecavüzler ve soygunlar da yaşanmıştır. Sağ kurtulmayı başaran tanıklar, küçük çocukların anne babalarının gözleri önünde katledildiklerini, insanların samanlıklarda diri diri yakıldığını, imamların alınlarına haç kazıtılıp öldürüldüklerini, Kurban Bayramı nedeniyle kurban kesen bir Müslüman'ın ise bir grup tarafından ayaklarından ağaca asılıp kurban gibi kesildiğini anlatmışlardır (Restoder, 2011, s. 252).

Šahovići Katliamının özelliđi, barış zamanında gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu katliama yol açan olay Kolaşin Belediye Başkanı Boško Bošković'in öldürülmesiydi. Cinayeti, Šahovići ve Pavino Polye'nin Karadađlı yetkilileri siyasi amaçlarla planlamış, bu bahaneyle bölgedeki Müslümanlar temizlenmiştir. Bir plan çerçevesinde yukarıda adı geçen

Bořnak Yusuf Mehoniç ve yandaşları Bořkoviç cinayetinden sorumlu tutulmuştur. Bu olay, kışkırtılan yaklaşık 2000 kişilik silahlı Ortodoks Sırp ve Karadağlının Müslümanlara saldırmasına yol açmuştur. Gerçi katliam şahoviçi ile sınırlı kalmamış ve yakınında olan Pavino Polye'ye de sıçramıştır. Orada da seksenin üzerinde Müslüman acımasızca katledilmiştir. Bunun dışında civardaki Ćeoçe, Drařkovima ve Sokolats gibi köylerde de yüzün üzerinde Müslüman öldürölmüştür (Restoder, 2011, s. 283).

Devlet, şahoviçi katliamını yaklaşık 34 yıl gizli tutmaya çalışmış; bir tek Karadağlı siyasetçi Milovan Đilas/Cilas², Londra'da yayımlanan *Adaleti Olmayan Devlet* isimli kitabında şahoviçi katliamından şu şekilde bahsetmiştir: "şahoviç köyünde rehin olarak tutulan Karadağlı Müslümanların katledilmesinden sonra bizim Sekula köyünden bir köylü, öldürölen adamların ayaklardaki sınırları kesmiştir. Bu uygulama, eskiden köylerde öküzleri keserken yapılıyordu; hayvanın kafasını baltayla kestikten sonra tekrar ayağa kalkmaması için. Bunun dışında bazı Karadağlı Ortodokslar, ölenlerin ceplerinde kanlı şeker bulmuş ve o şekerleri zevkle yemişlerdir. Annelerinin kucaklarından küçük çocukları zorla koparıp gözlerinin önünde kafaları kesilmiştir. Müslüman din adamlarının sakalları yolunmuş ve alınlarına haç kazanmıştır." (Đilas, 2005, s. 216).

Milovan Cilas'ın dikkat çeken özelliği, babası Nikola Cilas'ın şahoviçi katliamını örgütleyenlerden biri olmasıdır. Bu yüzden katliamı en ince detaylarına kadar bilen Cilas olayı şu şekilde anlatmıştır: "Bir grup Karadağlı Hristiyan, ıssız bir Müslüman evine saldırmış, onların niyeti evi yakıp adamı öldürmek idi. O sırada adam erik ağacına asılı kesilmiş kuzunun derisini yüzüyordu. Gördükleri görüntü, aynı şekilde adama uygulanmış; ayaklarından ağaca asarak canlı canlı baltayla kafasının derisini soyup göğsünü keserek kalbini koparmış ve etrafında dolaşan köpeğe atmıştır. Köpek, önüne atılan kalbi yemeye yanaşmayınca bu eylemi, uygulayanlar gülererek: 'Bakın köpek bile Türk eti istemez.'" (Đilas, 2005, s. 219).

² Yugoslavların komünist liderleri Tito'nun yakın çevresindeki birkaç kişiden biridir. 1941 yılında Almanların Yugoslavya'yı işgali üzerine de Cilas yaptıkları ve direnişteki kararlılığıyla; Partizan (Komünist) liderlerinden biri hâline gelmiştir.

Dönemin SHS Krallık yetkilileri bu katliam ile ilgili ne bir soruşturma yapmış ne de suçluları bulup cezalandırmıştır. Hayrudin Çengiç'e göre SHS Krallığı bu katliam planından çok önceden haberdar olmuştur. Aslında katliamın gerçekleşmesinin arifesinde, bölge Müslümanlarının devletin jandarma güçleri eliyle silahsızlandırılmış olması, Şahoviçi Katliamından devletin de sorumlu olduğunu göstermektedir (Çengiç, 1999, s. 73).

Şahoviçi Katliamı, bölgedeki Müslümanların yoğun bir şekilde göç etmesine neden olmuştur. Yugoslavya yetkilileri Şahoviçi Katliamında öldürülenlerin gerçek sayısını hiçbir zaman açıklamamıştır. Ayrıca "göç giderleri için" karşılığında topraklarını satıp bölgeyi terk etmek zorunda kalanların sayısı da gizli tutulmuştur (Restoder, 2000, s. 121).

3. Şahoviçi Köyü Müslüman Halkının Göç Süreci

Şahoviçi köyünde yaşanan katliamın ardından bu bölgede yaşayan Müslüman halk kendi ocaklarını bırakıp göç etmek zorunda kalmıştır. Attıkları ilk adım en yakın yerlere kaçmak olmuş, genelde Sırbistan'ın Bosna ile sınır şehirlerine sığınmışlardır. O şehirlerden biri Vişegrad'da kaldıklarında SHS Kralı I. Aleksandar'e yazdıkları 17 Haziran 1925 tarihli mektupta: "Biz Biyelo Polye Müslümanları çok vahim durumda bulunmaktayız. Üzerimize yapılan katliamdan dolayı kendi ocaklarımızda hayat sürdürmek için güven kalmadı. Türkiye'ye gitmek istiyoruz fakat Yugoslav uyruklu olmamızdan dolayı bizi kabul etmiyor. Sizden acil yardım beklemekteyiz." (Restoder, 2011, s. 423) demişlerdir. Halkın bir kısmı ise Kuzey Bosna-Hersek'teki Brčko ili Gornji Rahiç köyüne yerleşmişti. *Pravda* gazetesine yazılan 18 Şubat 1925 tarihli bir mektuba göre Gornji Rahiç köyüne göç eden 140 aileden toplam 400 kişi maddi ihtiyaçları karşılanmak üzere Brčko Vakıflar Müdürlüğünden talepte bulunmuştur (Pravda, 1925, s. 2).

Gornji Rahiç köyünde yaşamış Şahoviçi doğumlu Hakiya Fazloviç'in anlattıklarına göre katliamdan hemen sonra halkın yarısı Bosna'ya öbür yarısı ise Türkiye'ye göçmüş; bunlar, genel olarak Adana,

Balıkesir Burhaniye, Bursa, İzmir, Karamürsel gibi şehirlere yerleşmişlerdir (Restoder, 2011, s. 431).

Müslüman halkın Biyelo Polye'den Bosna'ya göç etmesinin sebebi ise Şahoviçi köylüsü berber Molla Rüşit adlı şahıs katliam olayından çok daha önce Gornyi Rahiç köyüne yerleşmiş olmasıdır. Hakiya Fazloviç'in amcası Şakir ile mektuplaşmış ve onu Gornyi Rahiç köyüne davet etmiştir. Katliamdan hemen sonra göçeceği yer konusunda kararsız kalınca Şakir Fazloviç hem Bosna'daki dostunu ziyaret hem de oradaki durumu öğrenmeye gitmiştir. Gornyi Rahiç köyündeki insanların göçmenlere karşı ilgisi, dinî özgürlükleri, toprak verimliliğini görünce oraya yerleşmeye karar vermiştir. Bu durumu Hakiya Fazloviç şöyle ifade etmiştir: "Şakir amcam memleketine döndüğünde Bosna'yı çok beğendiğini, anlattıklarına göre Türkiye'den bir farkı olmadığını, her tarafta cami, mektep ve mescitlerin insanlarla dolu olduğunu ve Bosna'nın ikinci Türkiye olduğunu ve Türkiye'ye gitmeye gerek kalmadığını anlatmıştır." (Restoder, 2011, s. 433).

Kasım 1924 Şahoviçi Katliamını Taşlıca bölgesi Baş komiseri Ujitse Valisine, ilgili makama sunduğu raporunda şöyle ifade etmiştir: "Bu kanlı olaydan sonra Müslümanlar ile Karadağlı Sırp lar arasındaki ilişkiler eskisinden de dayanılmaz bir hal almış, bunun etkisiyle Şahoviçi ve Pavino Polyeli Müslümanlar bölgeyi terk etmeye başlamışlardır. Bu sırada verdikleri kurbanların mezarlarını ve onların katillerini her gün görmeye tahammül edememektedirler. Bu türlü göç çok yaygındır ve Müslüman aileler göç etmek için genellikle Türkiye'yi seçmektedir. Başlangıçta çıkan vize ve pasaporta ilişkin kimi sorunlar sonradan çözülmüş ve tüm aileler topraklarını satarak Türkiye'ye göç etmişlerdir." (Kolaşinli, 2003, s. 117).

Başkomiserin rapordaki ifadesi aslında Ortodoksların, Müslümanları Karadağ toprağından kovmayı amaçladıklarını, bunda da başarılı olduklarını, Müslümanların kendi isteğıyle artık Türkiye'ye gideceklerini raporun devamında şöyle anlatmaktadır: "Kral Majesteleri'ne mektup gönderen grup ise Vişegrad'da bulunmaktadır. Hükümet şu an için güvenliği sağladığı için eğer arzu ederlerse ve tabii topraklarını satmamışlarsa bunların köyelerine dönemleri için bir engel

yoktur. Ancak pasaport ve vize olarak Türkiye'ye gitmek isteyen Pavino Polye ve Şahoviçililere de engel yoktur." (Kolaşinli, 2003, s. 117).

4. Anadolu'ya Göç Hareketi

Millî Mücadele'nin hemen ardından bağımsız Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi (29 Ekim 1923). Cumhuriyet yönetimi, milletleşme siyasetine muvafık olarak savaşlarda meydana gelen insan kayıplarının ortaya çıkardığı boşlukları doldurmak ve iktisadi yaşamı canlandırmak amacıyla çalışmalara başladı.

Mübadele Anlaşması'na tabi olarak 1923-1925 yılları arasında göçmenlerin taşınma ve iskân etme işlemleri büyük nispette yapılmıştı. 12 Mayıs 1923'te alınan karar uyarınca, bu tarihler arasındaki süreçte Yunanistan haricindeki Balkanlardan göç edecek olan göçmenlere izin verilmedi. 1925'ten sonra mübadele olunanların taşıma ve yerleştirme işlemlerinin büyük ölçüde son bulmasıyla Balkanların başka yerlerinden göç etmek isteyenlere de müsaade edilmiş ve Türkiye'ye göç edenlerin yerleştirilmesi faaliyetlerine başlanmıştır (Kurtulgan, 2010, s. 99).

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde başlayan ve uzun süre devam eden göçler sebebiyle sıkıntıya düşen Türk Hükümeti'nin ilk hedefi göçmenleri bir an önce evlere oturtmak ve onları üretici hâle getirmektir. Karadağ muhacirlerinin hem göçleri hem de geçici iskânları sırasında farklı problemlerle karşılaşan Türk Devleti bunları giderici tedbirler almaya çalışmıştır.

Karadağ Müslümanları, Atatürk'ün yeni kurduğu Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni ilk kez görmüş; beklenenin dışında bir durumla karşılaşmaları yüzünden bazı göçmenlerin alışma süreci sıkıntılı olmuştur.

4.1. Vatandaşlık

Boşnakların Osmanlı topraklarına göçü ve vatandaş olmaları için üzerine 11 Ekim 1910'da bir tezkere yayımlanmıştır. Buna göre muhacir

pasaportuyla gelenlere usulüne uygun olarak vatandaşlık verileceği, pasaportu olmayanlardan askerlik hizmetini yapanların ise bir vilâyeti mesken tutarak göçlerinin mümkün olabileceği hükme bağlanmıştı (Restoder, 2011, s. 435).

Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında Boşnakların da aralarında bulunduğu göçmen sayısı 800.000'leri gördüğünde göçmenlere dair daha büyük bir düzenlemenin yapılması şart olmuştur. Böylece 13 Mayıs 1913'te İskân-ı Muhâcîrîn Nizâm-nâmesi kabul edilmiştir (Dâhiliye Nezâreti Muharrerât-ı Umûmiye Mecmuâsı, II, Nu.187, s. 210).

Türkiye'ye 1925'ten sonra göç eden Karadağ Müslümanlarından bir kısmı kitlesel, diğer kısmı ise bireysel olarak gelmiştir. Fakat her iki gruptaki insanlar çok geçmeden toplu hâlde vatandaşlığa başvurmaya başlamışlardır. Böylece SHS Krallığı topraklarından gelen Karadağ Müslüman halkı Türk İçişleri Bakanlığının 6 Mayıs 1929 tarih ve 1402/82 sayılı Kararı'yla yapılan vatandaşlık başvuruları uygun görülüp Mustafa Kemal ve komisyon üyelerinin imzasıyla kabul edilmiştir. Belgede bu konu şu şekilde ifade edilmiştir: “Yugoslavya Müslümanlarından olup hicret ve iltica suretiyle memleketimize gelmiş olan merbut listede isimleri yazılı eşhasın vatandaşlık kanununun altıncı maddesi mucibince istisnaen Türk vatandaşlığına alınması...” (BCA, 030/18/01/02/3/23/13).

Muhacirin Komisyonu tarafından Ortodoks Karadağlı ve Sırpların zulmünden kaçan Müslüman göçmenlerin, geçici toplanma yerlerine ulaşabilmeleri için tren indirim anlaşması yapılmıştır. Müslümanlar, kendi imkânları ile buldukları yerlere yakın iskele ve istasyonlara at arabası veya yaya olarak ulaşmışlar, daha sonra kara, deniz ya da demiryolunu kullanarak Anadolu'ya geçişte önemli bir üs konumunda olan Üsküp, Prizren, Priştine gibi yerlere, oradan da deniz veya kara yolu ile İstanbul'a gelmişlerdir (Restoder, 2011, s. 436).

Olumsuz hava koşulları ve fakirlik gibi etkenler göçleri zorlaştırmıştır. Örneğin beş parasız ve perişan bir hâlde 30 kişilik 6 aile, aralık ayı boyunca yürüyerek Türkiye'ye göç edebilmişti: “Onların arasında yirmiden fazla çıplak, yalınayak küçük çocuk” vardı. Bir diğer

örnek ise 1925 tarihlidir. Karadağ'da yaşayan Müslümanlar toplanarak Türkiye'ye göç etme kararı almıştır. En ağır şartlarda gerçekteşen bu göç aylarca sürmüştür. Bir kısım Karadağlı Müslüman, yolda açlık, sefalet ve hastalıklarla mücadele ederek Sancak, Kosova, Makedonya güzergâhından Selanik'e varmıştır. Bu kafilenin bir kısmı gemilerle Selanik'ten İzmir'e geçerken, yaklaşık 1000 hane Karadağlı Müslüman yaya olarak Edirne'ye gelmiştir (Restoder, 2011, s. 436)³.

4.2. İşkân

Cumhuriyet döneminde mübadele, serbest ve iskânlı göçmen ile dönem dönem de sığınmak suretiyle Balkan topraklarından Türkiye'ye 1.750.000 civarında Müslüman göçmen gelmişti (Sarıay, 2011, s. 361)

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Balkan göçmenlerinin çoğunluğunun Trakya bölgesine yerleştirilmesi sebebiyle bölgeye yeni göçmen yerleştirilmesinin halkın sıkıntısını artıracakđı gerekçesi ile Bakanlar Kurulu 29 Ocak 1936 tarihinde; “yeniden gelecek olan 25 bin kadar göçmenin Ankara, Yozgat, Kayseri, Niğe, Konya ve Adana vilayetlerinin muhtelif kazalarında tesbit edilmekte olan boş topraklarda yerleştirilmeleri” için bir kararname çıkarmıştır (BCA, 030/18/1/2/61/8/9).

Muhacirlerin toplandıkları ilk durak Edirne ve İstanbul olmuştur. İşkân yerlerinin hazırlanması ile köylerin inşasından mevcut konutların onarılmasına kadar geçen sürede bu iki merkez dışında Çanakkale, Samsun, İzmir gibi şehirlerde göçmen sayısı katlanarak artmıştır. Bu geçici konaklama noktalarında göçmenler camilere, boş okullara, boş çiftliklere, askerî kışlalara yerleştirilmiştir. Geçici iskân için kullanılabilir her şeyden faydalanan Türkiye, bu göçmenleri belirlemiş olduğu iskân bölgelerine dağıtmadan Balkanlardan gelen yeni göçmenleri kabul etmeme kararı almıştır (İpek, 2006, s. 119).

³ Öyle ki İstanbul'a gelen göçmenlerden bazıları yolda ölen yakınlarını “gâvur” toprağında kalmaları, Türkiye'de yatsınlar diyerek yanlarında getirmişlerdir.

Daha sonra Edirne, Karamürsel, Sakarya, Bursa, Balıkesir, Manisa, Amasya, Samsun, Sivas, Eskişehir, Adana, Konya, Ankara, İzmir, İstanbul gibi şehirlere, mahallî iskân komisyonları aracılığıyla, yeni köyler, mahalleler kurulmuş ve Karadağlı Müslümanlar hayatlarını buralarda sürdürmeye çalışmıştı (Kurtulgan, 2010, s. 59).

Göç süreciyle yakından ilgilenilmesi için Muhâcirin Komisyonu kurulmuştur. Göçmenlerin hem yolculuk hem de iskân sırasında ihtiyaçları bu komisyon tarafından karşılanmıştır. Buna rağmen yine de göçmenlerin iskânı sırasında bazı sıkıntılarla karşılaşmıştır. Muhacirlerin iskân bölgelerindeki yerliler ile arazi yüzünden sıkıntılar yaşadıkları da görülmüştür (Kurtulgan, 2010, s. 184).

Türk Devleti, gelen göçmenlerin bir an önce kalıcı olarak iskân edilmeleri ve üretici duruma geçmelerini sağlamak amacıyla gerekli yardımları yapmıştır. Göçmenler özellikle geldikleri yerlerin iklim ve hayat şartları ile önceki meslekleri dikkate alınarak iskân edilmişlerdir. Bu çerçevede Karadağ muhacirlerinin geldikleri yerler ve iskân edildikleri ilçe, bucak ve köylere uygun olarak kendilerine ev, arsa, dükkân, tarla, bağ ve bahçeler tahsis edilmiştir (BCA, 271/ V/ 06/ 16/ 19/ 32). Devlet, tüm imkânları kullanarak göçmenleri ev sahibi yapmak istiyordu. Öncelikle mübadele ile Yunanistan'a göçen Rumların evlerinin onlara verilmesi yönüne gidilmiş ancak bunlardan kalan evler gelen göçmenler için yeterli olmamıştır (Kurtulgan, 2010, s. 164-165).

Göçmenler, evlere oturma mevzuunda birçok problemlerle karşılaşmışlardır. Bilhassa kendilerine dağıtılan konutların yasalara aykırı bir biçimde sığınmacılar veya askerî personel ve memurlarca kullanılmakta olması ve boşaltmak istememeleri büyük bir problem oluşturmuştur (Faroqhi, 2009, s. 27).

Türkiye'ye göç eden göçmenler ekonomik faaliyet sahalarına uygun olarak iskân edilmeye çalışılmışsa da bu mevzuda tam olarak başarılı olunduğu söylenemez. Ancak bu, Adana ili ve ilçelerinde iskân edilen göçmenler için geçerli değildir. Buraya yerleştirilenlerin, diğer illere iskân edilenlerden farklı olarak ekonomik hayatın her alanında çalışan veya çalışabilecek insanlardan oluştuğları görülmektedir. Örneğin Adana İcadiye Mahallesi'nde ikamet eden Karadağlı göçmen Salih oğlu

Tekin, C. (2020, Nisan). Karadağ Müslümanlarının Türkiye Cumhuriyeti'ne göçü. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (4), 73-93.

Süleyman, Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı İskân Müdüriyeti Başkanlığına yazdığı dilekçede kendisine dükkân tahsis edilmesini istemiştir (BCA, 272/12/59/163/13).

Genel olarak Karadağ göçmenlerinin yerleştirildikleri yerler köylerdir. Bu nedenle çiftçilik ve ırgatlık işleriyle ilgilemişlerdir. Hatta Konya ilinde tarım arazilerde mübadeleye kadar çalışan Hristiyan halkın zaman içerisinde epeyce azaldığı ve buradan giden bu insanların boşluğunun yeni gelen Karadağ göçmenlerince doldurulduğu ve üretimin arttırıldığı söylenebilir. Çiftçiliğin dışında kent merkezinde ikamet eden göçmenler geçimlerini kahvecilik, kunduracılık, arabacılık ve bakkallık gibi küçük esnaflıkla sağladıkları görülmektedir (Kurtulgan, 2010, s. 158).

4.3. Sağlık Sorunlarının Halledilmesi

Karadağ göçmenleri olumsuz hava koşulları ve farklı bir iklime göç ettikleri için birtakım sağlık sorunları yaşamışlardır. Göç esnasında baş gösteren salgın hastalıklar da kayıtlara geçmiştir. Muhacirlerin sağlık durumuyla Kızılay Cemiyeti ilgilenmiştir. İlk olarak, iki seyyar tabip tayin edilmiş ve daha sonra da muhacir hastaneleri kurulmuştur. Bunun yanı sıra göçmenler arasında ortaya çıkabilecek bulaşıcı hastalıkları önlemek için karantina ve ilaçlama evleri olarak isimlendirilen Tahaffuzhaneler hazırlanmıştır (Kurtulgan, 2010, s. 30).

Türkiye Cumhuriyeti, gelen muhacirler arasında ortaya çıkabilecek bulaşıcı hastalıkları önlemek amacıyla göçmenlerin hepsini kurulan denetim noktalarında sağlık kontrolünden geçirmiştir. Bu, gelen göçmenlerin sağlık sorunlarını tespit etmede önemli olmuştur. Çünkü Biyelo Polye'den gelen göçmenlerde bulaşıcı olarak lepra hastalığı görülmüştür. Biyelo Polye belediye başkanının İçişleri Bakanlığına sunduğu ildeki genel duruma ilişkin 16 Ağustos 1924 tarih ve 421 sayılı üç aylık raporunda özellikle Müslüman halkta tifüs, tüberküloz, frengi ve lepra gibi bulaşıcı hastalıkların mevcut olduğu yazılmıştır (Restoder, 201, s. 326). Demek ki bu dönemde Karadağ'dan Türkiye'ye göç eden insanların, Türkiye'ye geldikten sonra değil gelmeden önce veya

seyahatleri sırasında sözü edilen bulaşıcı hastalıklara yakalandıkları anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan göç sırasında yollarda rahatsızlananların kesinlikle iyileştikten sonra yine yolculuğa devam etmelerine izin verilmiştir. Özellikle Konya'ya gönderilen ve yolculukları sırasında rahatsızlanan göçmenlerin yol üzerinde bulunan İzmit ve Eskişehir gibi kentlerdeki hastanelerde iyileştirildikten sonra yerleştirilecekleri yerlere sevk edilmişlerdir (Restoder, 2011, s. 326).

4.4. Millî Kimlik Sorunu

Canlı varlıklar ilk etapta susuzluk, açlık, barınma ve soyunu sürdürme gibi fiziki ihtiyaçlarını gidermeye çalışır. Ondan sonra zaman içerisinde aile, toplum, millet adı verilen topluluklar oluşturur. Oluşum sürecinde kendine özgü değer ve kültür üretir (İpek, 2017, s. 1999).

Kimlikler, göç ve harmanlanmış tarihlerle şekillenir, hiç kuşkusuz insanların dilleri ve kültürleri de bunların izleriyle doludur. Göçmenler, bir taraftan kendi geldikleri ülkenin kültürünü korumaya çalışırken diğer taraftan gittikleri ülkenin değer yargılarına alışmaya çalışmaktadırlar. Bu süreçte karşılaştıkları en büyük sorunun dil olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'ye ilk göç ettikleri dönemde Türkçe bilmemelerinden, yerli halk hatta kendi çocukları "gâvurca" konuştukları gerekçesiyle tepki göstermişlerdir (Silkin, 5 Temmuz 2010)⁴. Türkçe bilmemeleri yerli halkla etkileşimlerini sınırlandırmış; kız alıp-verme, arkadaşlık-komşuluk ilişkileri kurulamamıştır.

Göçler, hem bireyde hem de bireylerin oluşturduğu toplumda travmalara neden olmaktadır. Bu durum, yalnız bireyi ve onun kuşağını değil, sonraki kuşakları da derinden etkilemektedir. Üstelik sadece göç edeni değil, göç edilen yeri ve oradaki toplumu da uzun ve kısa vadede birçok yönden etkilemektedir (Fügen, 2000, s. 25-26). Göç eden birinci

⁴ Karadağ muhacirlerinden Niğde'ye bağlı Uluçam köyüne yerleşen Silkin ailesinin yaşlıları evde Boşnakça konuşunca Türkiye'de doğan ve Boşnakça bilmeyen çocukları gâvurca konuşmayın" diye tepki gösteriyorlardı.

kuşak kültürel kimliklerinden vazgeçmezken sonraki kuşaklarda göç edilen toplumun kültürel özellikleri daha kolay benimsenmektedir. Bu nedenle ilk kuşakta göçmen kimliği ön plana çıkarken; ikinci kuşak kimlik arayışı içindedir.⁵ Sonraki kuşaklar içinse Boşnak kökenli Türk vatandaşı ya da Türk kimliği tanımlamaları öne çıkmıştır.

Sonuç

Balkanlar, geçmişte birçok savaşa şahit olmuş stratejik bir coğrafyadır. Yüzlerce yıl Osmanlı sınırları içinde kalan bu bölgede XIX. yüzyıldan sonra başlayan kopmalar, dinî ve ırkî çatışmaların yaşanmasına sebep olmuş; her hadisenin ardından Balkan topraklarından Türkiye istikametine Müslüman göçleri olmuştur.

Cumhuriyet döneminde Balkan topraklarından Türkiye'ye neredeyse bir asır önce yapılan göçler, hem Türkiye Cumhuriyeti hem de Balkan devletleri için çok önemli neticeler doğurmuştur. Sağlanan rahatlık ve barış ortamında yaraların bir an önce sarılması ve bir daha bu sıkıntıların yaşanmaması için çaba gösteren millî devletler, bu sayede öz servetlerine ve öz varlıklarına sarılmak durumunda kalmıştır.

Şahoviç'teki katliamdan bilimsel çalışmalarda birçok sebepten sık bahsedilmemiştir. İlk sebep, barış zamanında gerçekleşmesidir. Çünkü bu topraklarda katliamların büyük çoğu savaşlar zamanında yaşanmaktaydı. İkincisi, tüm insani kurumlara sahip modern bir devlette yaşanmış olmasıdır. Bu kurumların var oluşunun mantığına göre suç unsuruna destek verilmiş; susma yolu tercih edilmiş, bu durum, devletin suçlu ile dayanışma içinde olduğunu göstermiştir. Üçüncüsü, katliam gaddarca gerçekleştirilmiştir. Buna benzer bir örneğe tarihte rastlanmamıştır.

Şahoviç Katliamı, yüzlerce yıl buralarda yaşamış Müslümanların yurtlarını yuvalarını terk etmelerine sebep olmuştur. Böylece kendilerine yakın buldukları Türkiye'ye göç etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti tüm imkânlarını seferber ederek Anadolu'nun değişik yerlerine onları yerleştirmiş, hazırladığı iş ortamıyla üretici durumuna getirmiştir.

⁵ Konya Büyükşehir Belediyesi tarafından KOMEK'te 2007 tarihinde açılan Boşnakça kursu tarafından verilirken Karadağlı bir ailenin Boşnakça bilmeyen bir ailenin kızı olan Nuray Başarır kursa devam etmiş ve Boşnakçayı öğrenmiştir.

Tekin, C. (2020, Nisan). Karadağ Müslümanlarının Türkiye Cumhuriyeti'ne göçü. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (4), 73-93.

Aynı din ve kültürden olan Karadağ göçmenleri sığındıkları Türkiye'de bir zaman yerli halkla uyuşmazlık yaşamışlarsa da çalışkanlıkları ve dürüstlükleri ile bugün ülkenin hemen her yerinde işlerinde imrenilen ve güven duyulan insanlar olarak görülmektedirler. Yaşadıkları zorluklardan dolayı işlerine sarılmışlar ve yükselmişlerdir. Bu yüzden refah düzeyleri epeyce yüksek olan bu insanlar arasında güçlü bir dayanışma bulunmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, nr. 030/18/1/2/61/8/9; nr. 271/ V/ 06/ 16/ 19/ 32; nr. 030/18/01/02/3/23/13; nr. 272/12/59/163/13.

Kitaplar

Avdić, H. (1991). *Položaj Muslimana u Sandžaku*. Sarajevo.

Babić, B. (1984). *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*. Cetinje.

Čengiđ, H. (1999). *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku (1919-1929): Istina o Jusufu Mehonjiću i Huseinu Boškoviću*. Sarajevo.

Crnovršanin, H. (2007). *Sinovi Sandžaka*. Zenica.

Cvijić, J. (1962). *Balkansko poluostrvo i jugoslovenske zemlje*. Beograd.

Đilas, M. (2005). *Besudna zemlja*. Beograd.

Faroqhi, S. (2009). *Orta halli Osmanlılar*, (H. Çalışkan, Çev.). İstanbul.

İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri*. Ankara: TTK Yayınları.

İpek, N. (2006). *İmparatorluktan ulus devlete göçler*. Trabzon.

Jezernik, B. (2006). *Vahşi Avrupa, Batı'da Balkan imajı*. İstanbul.

Kolaşinli, H. (2003). *Muhacirlerin izinde: Boşnakların trajik göç tarihinden kesitler*. Ankara.

Kurtulgan, K. (2010). *Balkan muhacirlerinin Konya vilayetine iskânı (1923-1933)*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Tekin, C. (2020, Nisan). Karadağ Müslümanlarının Türkiye Cumhuriyeti'ne göçü. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (4), 73-93.

Memić, M. (1989). *Plav i Gusinje u prošlosti*. Beograd.

Mušović, E. (1997). *Muslimani Crne Gore*. Novi Pazar.

Mušović, E. (1992). *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despostovine (1459) i njegova sudbina*. Kraljevo.

Pejović, Đ. (1971). *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori (1852-1916)*. Cetinje.

Perşembe, E. (2005). *Almanya'da Türk kimliği din ve entegrasyon*. Ankara: Araştırma Yayınları.

Petrović, N. (1989). *Politički spisi*. Cetinje-Titograd.

Rastoder, Š. (2000). *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*. Conteco. Bar.

Rastoder, Š. (2000). *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*. Bar.

Rastoder, Š. (2011). *Kad su vakat kaljali insani; Šahovići 1924*. Podgorica.

Makaleler

Avdić, A. (1987). Hajdučka i komitska delatnost (1878-1925). *Novopazarski Zbornik*, S. 11, : 35-57.

Fügen, B. (2000). Göç ve kişilik. IV. *Türk-Alman Psikiyatri Kongresi*, 25-26. Antalya.

İpek, N. (2017). Değer, kimlik ve göç. *Geçmişten Günümüze Göç*, (ed. O. Köse), III, Samsun: 1999-2003.

Tekin, C. (2020, Nisan). Karadağ Müslümanlarının Türkiye Cumhuriyeti'ne göçü. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (4), 73-93.

Šabotić, S. Š. (2003). Muslimanski komitski pokret i učestvovanje žena u njemu. *Almanah*, S. 21-22. Podgorica: 141-173.

Sarıнай, Y. (2011). Cumhuriyet döneminde Balkan ülkelerinden Ankara'ya yapılan göçler (1923-1990). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27 (80) : 351-388.

Škrijelj, R. & Azemović Z. (2003). Uloga Jusufa Mehonjića u razvoju komitskog pokreta u Sandžaku (1912-1927). *Tutinski Zbornik*, IV, Tutin: 51-75.

Ansiklopediler

Istorijski leksikon Crne Gore (2006). (ed. Šerbo Rastoder ve Živko M. Andrijašević), C. I, Podgorica.

Sürelı Yayınlar

Pravda (1925, 25 Şubat). Pomozimo muhadžirima iz Šahovića i Pavina-polja. S. 45: 2.

Canlı Kaynaklar

Silkin, R. (2010, 5 Temmuz). Karadağ Berane Muhaciri, "Milli Kimlik Sorunu" konulu görüşme, Uluçam-Niğde.